

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КОНСОЛІДАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Руденко Ю. Ю.,
*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри національної безпеки
Національної академії Служби безпеки України
ORCID ID:0000-0002-5292-5334*

Стаття присвячена формуванню національної ідентичності крізь призму інтегруючого потенціалу історичної пам'яті. Визначається поняття «історична пам'ять» і її типи. Серед останніх – безпосередня, наукова, міфологічна та постійна. Акцентується увага на тому, що наукова історична пам'ять має вагомий вплив на масову свідомість громадян. Однак задля інтеграції суспільства науковці вимушені прийняти «усереднену» її модель. Визнається тісний зв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності. Відстоюється позиція особливого значення історичної пам'яті для української спільноти, яка довгий час формувалася як «культурна», а не «державна».

Акцентується увага на тому, що задля виконання історичною пам'яттю інтегративної функції при формуванні національної ідентичності необхідно, що культура смислоутворювального етносу (українського) не поглинала культури інших етносів, а стала консолідуючим ядром, яке зберігає внутрішню єдність нації.

Серед історичних чинників, які відграють важливу роль у формуванні національної ідентичності, визначаються «пам'яті місця» чи «місця пам'яті», загальні історичні трагедії та перемоги, пантеон національних героїв тощо.

Стверджується, що сучасний стан історичної пам'яті в Україні можна охарактеризувати як кризовий, при якому співіснують, а інколи вступають у суперечність різні її версії, що може свідчити про те, що історична пам'ять у певних обставинах може виконувати й дезінтегративну функцію. Основним суб'єктом, який може подолати зазначену фрагментованість, визначається громадянське суспільство, оскільки лише громадянське суспільство здатне сформувати серйозний соціальний запит, який буде відбивати його сутнісні національні потреби. Зауважується, що якщо формування консолідаційної моделі національної ідентичності закріплюється виключно за державою, то ми залишаємося в етатистській і поставторитарній риторичі. Стверджується, що процес формування національної ідентичності крізь призму історичної пам'яті принаймні повинен бути зустрічним: між державою та громадянським суспільством.

Ключові слова: історична пам'ять, національна ідентичність, інтеграційний потенціал, громадянське суспільство, національні герої.

Постановка проблеми. Тема тісного зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності була й залишається до сьогодні однією з актуальних у вітчизняній і зарубіжній політичній науці. Разом із тим поняття історичної пам'яті недостатньою мірою є концептуалізованим. Тому «історична пам'ять» залишається предметом наукових пошуків у низці суспільних дисциплін, зокрема філософії, культурології, історії, соціології і, безумовно, політології. Актуальність дослідження історичної пам'яті, у свою чергу, зумовлено, як уважає українська дослідниця Ю. Зерній, тим, що «досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язано з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей» [1, с. 109]. Саме висвітленню інтегративних, а також дезінтегративних властивостей історичної пам'яті присвячена стаття.

Значні наукові надбання з окресленої проблематики можна знайти в працях таких учених, як Я. Грицак, Л. Дробижєва, Ю. Зерній, М. Козин, А. Колодій, І. Кресіна, І. Курас, В. Лісовий, Г. Касьянов, В. Масненко, Л. Нагорна, В. Полянський, А. Портнов, Ю. Римаренко, М. Степико, В. Ткаченко, О. Толочко, Л. Шкляр, О. Якубін, а також Я. Ассман, М. Вебер, М. Гальбвас, Е. Геллнер, К. Дойч, Є. Доманська, П. Коннертон, П. Нора, Е. Сміт та інші.

Метою статті є визначення історичної пам'яті крізь призму її інтегративного потенціалу в контексті формуванні консолідувальної моделі національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Теорія історичної пам'яті бере початок у ХХ столітті, її засновником вважається французький соціолог М. Гальбвакс. Останній розглядав історичну пам'ять як важливий чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи [2]. Варто зазначити, що серед сучасних дослідників немає єдиної точки зору стосовно визначення феномена історичної пам'яті. Як стверджує український учений В. Масненко, «можна говорити про два її розуміння: широке та вузьке» [3, с. 59]. В. Полянський пише про історичну пам'ять у першому розумінні, включивши до історичної пам'яті історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості [4, с. 14]. Однак більш поширеним є інший підхід. Коли під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури, що включає не лише власне історичні знання. Такої точки зору дотримується Л. Дробижева. Вона вважає, що «історична пам'ять – своєрідний духовний потенціал народу» [5, с. 227].

Знаний дослідник національної ідентичності та історичної пам'яті М. Козловець, у свою чергу, наполягає, що пріоритет у дослідженні історичної пам'яті належить історикам, які, на його думку, «не зовсім коректно зараховують історичну пам'ять виключно до сфери історичної свідомості, ототожнюючи або розчиняючи першу в другій» [6, с. 481]. А у філософській і соціологічній літературі поняття «історична пам'ять» уживають переважно в семантико-логічному розумінні, як «інформацію», «надособову пам'ять», «соціальний досвід» тощо. Цим відзначаються окремі істотні характеристики історичної пам'яті, які, однак, не відбивають її сутності як цілісного, духовно-практичного феномена [7, с. 25–26].

Доволі цілісне визначення історичної пам'яті знаходимо в А. Герасимчук і З. Тимошенко. Отже, «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження й відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце в минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації» [8].

Зв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності визнають усі. Деякі навіть «у категоричній формі». Зокрема, Т. Кузьо стверджує: «Немає пам'яті – немає ідентичності – немає нації» [9]. За Е. Смітом, нація є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. Національна ідентичність постає в результаті «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [10]. Взаємозв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності в Україні набуває особливого значення. Вітчизняна дослідниця Ю. Зерній зазначає: «... світовий досвід свідчить: модерні нації постають водночас і як політичні, і як культурні. Проте для української нації, яка, з огляду на історичні обставини, тривалий час формувалася саме як «культурна», а не «державна», історична пам'ять набуває особливого значення. За недостатнього розвитку громадянської складової національної ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити формування національної ідентичності» [11, с. 109]. Разом із тим, як уже зазначалося, нас цікавить окремий аспект – механізм та особливості реалізації історичною пам'яттю інтегративної функції в процесі формування національної ідентичності (у деяких випадках вона перетворюється в дезінтегративну).

Аналізуючи механізм реалізації історичною пам'яттю окресленої функції, згадана вище дослідниця стверджує, що «при цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Її пріоритетність полягає в здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм» [12, с. 109]. Український учений М. Степико формулює подібну думку щодо формування модерної української національної ідентичності: «... не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [13, с. 86].

Розрізняють різні типи історичної пам'яті. Зокрема, німецький науковець Я. Ассман пише про такі її типи, як комунікативну та культурну. Комунікативною Я. Ассман визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну

комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за межі досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого [14]. Український учений В. Масненко вважає, що історична пам'ять існує у формі безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. «Безпосередня, або коротка, історична пам'ять притаманна учасникам і свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. Науковою вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах. І, нарешті, найбільш поширена – постійно відтворювана історична пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо» [15, с. 52].

Цікаво, у контексті дослідження те, що вчений вважає: дійсно, наукова пам'ять дуже потужна, але задля формування консолідаційної моделі національної ідентичності вчені вимушені погоджуватися на певну «усереднену» її модель. «Проте, незважаючи на таку науково-критичну настанову, вони вимушені погоджуватися на необхідність існування «національного примітива» задля консолідації національної спільноти», – пише він [16, с. 53]. Бо, як авторитетно заявляє польська дослідниця Є. Доманська, «історія є дисципліною, яка, з одного боку, претендує на статус наукового, об'єктивного та спрямованого на істину знання, а з іншого – має статус стабілізатора соціального порядку...» [17, с. 12]

В Україні ж процес формування навіть «усередненої» консолідаційної моделі національної ідентичності на підґрунті історичної пам'яті триває. На думку досвідчених науковців, він має досить непростий і навіть кризовий характер. Прояви кризи український учений М. Степико характеризує так: «Зважаючи на те, що найважливішою формою колективної ідентичності є національна, змістом її кризи може бути заперечення символів нації, розпад колективної пам'яті, представлені традиціями, і навіть утрата віри в загальне майбутнє, дисгармонія між описовим і нормативним образами нації, перервність історії, невідповідність між уявленням культури про саму себе з її образами в інших культурах, і, зрештою, почуття власної неповноцінності щодо більш досконалої культури. Разом з тим у поліетнічному суспільстві змістом кризи національної ідентичності може бути відчуття втрати монітичного сприйняття нацією своєї самототожності й панування плюралізму ідентичностей» [18, с. 305]. М. Козловець зауважує: «... з огляду на те, що історична пам'ять українців викривлена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна охарактеризувати як кризовий. Виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості, як мінімум, двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, котра у свою чергу містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти. Більше того, означені проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, в окремих випадках вони є відверто антагоністичними» [19, с. 486]. Як стверджує Я. Грицак, у масовій свідомості українців сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» та «української національної» версій [20]. Можна не вповні погоджуватися зі знаними українськими вченими, принаймні щодо кількості версій української історії, але те, що історична пам'ять може виконувати не тільки інтегративну, а й дезінтегративну функції в суспільстві, залишається незаперечним фактом. Подолання зазначеної фрагментарності на тлі історичної пам'яті – нагальна справа модерної української нації, адже історична пам'ять залишається одним із важливих складників, що створює систему мотивацій у процесі формування консолідаційної моделі національної ідентичності. «Країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій у сфері ідентичності, є цивілізаційними лідерами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі», – стверджує український науковець М. Степико [21, с. 134].

Серед історичних чинників, які відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності: так звані «пам'яті місця» чи «місця пам'яті» (поняття введено в науковий обіг французьким ученим П. Нора [22]), – загальні історичні трагедії та перемоги, пантеон національних героїв тощо.

Як зазначає Єва М. Томпсон, «такі різні вчені, як Е. Сміт, А. Гастінгс, Д. Міллер, М. Конован, стверджували, що нації зазвичай консолідується довкола важливих подій у спільній історії. Серед цих подій велике значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи зі здобутками, чи з втратами. Оцінка цих здобутків і втрат є стрижнем національних історичних наративів» [23]. Механізм цього процесу, на думку вітчизняного дослідника В. Ятченка, полягає в тому, що, актуалізуючи в колективній свідомості пам'ять про героїв Крут, жертв Голодомору, героїв і жертв Великої Вітчизняної війни тощо, люди усвідомлюють свою історичну спільність, виробляють механізми психологічної згуртованості спільноти й водночас переживають відчуття того, що це вже пройдений, пережитий, переборений і певною мірою відболілий епізод життя [24, с. 59].

«Консолідація нації похідна також від подолання «війни пам'ятників» і формування пантеону загальноновизнаних героїв нації. Усім відомо, що древні, особливо греки й римляни, уміли виховувати героїв. Це вміння полягало не лише в тому, що вони вміли зображувати кращих передових своїх діячів і в історичній, і в поетичній іпостасі. Вони вміли цінувати заслуги героїв, розрізняти золоту правду й істину цих заслуг від життєвої неправди й сірої повсякденності, у якій кожна людина обов'язково проживає і завжди більшою чи меншою мірою нею заангажована...», – стверджує М. Степико [25, с. 126].

На особливу увагу потребує пантеон українських національних героїв, навколо якого зламано багато списів. «Загалом в українській суспільній свідомості не так багато загальнонаціональних героїв. Натомість можна констатувати наявність так званих «регіональних» героїв – тих, що користується повагою у певних регіонах України. Тому логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей та її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями. Визнаними духовними лідерами українського суспільства можна назвати Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка. Що стосується інших діячів, то ніхто не заперечує, що пам'ять про них можна вшанувати на місцевому рівні, де не виникає сумнівів щодо їх діяльності...» [26, с. 488].

Процес виховання героїв, уважає професор Я. Грицак, нам варто починати передусім із таких компромісних загальнонаціональних постатей, як Тарас Шевченко чи Микола Амосов. І при цьому потрібно прагнути до мирного співіснування суперечливих символів нації, як у Європі. У Лондоні, наприклад, є пам'ятники й вождю англійської революції Оліверу Кромвелю, і страченому ним королю Карлу I [27, с. 40]. «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів», – визнають українські вчені Г. Касьянов та О. Толочко [28, с. 24]

Цілком пристаємо на заявлену позицію відносно пошуку компромісу між різними соціальними спільнотами в українському суспільстві, у цьому контексті важливим складником формування консолідаційної моделі національної ідентичності має стати громадянська ідентичність. Якщо ми прагнемо ввійти у світовий цивілізаційний простір сучасною демократичною правовою державою, роль громадянського суспільства у формуванні національної ідентичності повинна зростати, воно, фактично, має стати головним суб'єктом її формування. Отже, Україна буде намагатися всіяко відійти від будь-яких етатистських проєктів творення ідентичності й максимально тяжіти до її сучасних демократичних зразків. Підтвердження сказаному знаходимо в М. Козловця. У майбутньому вага громадянського складника буде тільки збільшуватися, уважає названий учений: «... зазначені тенденції обмежують рівень свободи держави на одному рівні, збільшуючи її можливості на інших: національному, регіональному, на рівні недержавних громадських інституцій. У майбутньому варто очікувати, що національні держави поступово втрачатимуть функції носіїв винятково суверенітету і включаться в ієрархічну вертикаль як середня ланка між міжнародними організаціями й наднаціональними органами інтеграційних угруповань та органами регіонального й муніципального управління» [29, с. 16].

«Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт ...», – стверджує Н. Пашина [30].

На нашу думку, якщо ми покладаємо завдання формування консолідаційної моделі національної ідентичності виключно на державу, ми залишаємося в поставторитарній риториці. Украй важливо, щоб національна ідентичність формувалася зсередини громадянського суспільства, відповідала його потребам і запитам. Цілком слушно із цього приводу висловився український дослідник В. Масненко: «... варто розрізняти соціальне замовлення та соціальний запит. Ідеться не тільки про межу суб'єктивізму й нижчий рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб'єктивізму й нижчий рівень узагальнення цих потреб. Доволі показовим прикладом соціального замовлення за радянських часів було обґрунтування міфологем «диктатура пролетаріату» чи «соціальне будівництво». Натомість соціальний запит є глобальним відображенням сутнісних суспільних потреб. Особливо активними є запити нових національних спільнот, що формуються, адже вони потребують достовірних, бодай удавано достовірних суспільних уявлень про суспільну історичну традицію, видатних історичних героїв, «золоту добу» цієї спільноти, тобто тих складників актуалізованого історичного знання, які здатні сконсолідувати цю спільноту, забезпечити її спадкоємність щодо попередніх суспільно привабливих цінностей» [31, с. 54].

Висновки. Отже, підсумовуючи, варто зазначити таке: історична пам'ять – складний, багатогарбовий феномен, який сьогодні інколи органічно, а інколи не зовсім уплетений у сучасні ідентифі-

каційні процеси в Україні. І в цьому контексті завдання держави і ще більшою мірою громадянського суспільства сприяти формуванню консолідаційної моделі національної ідентичності, яка б ґрунтувалася на сутнісних соціальних і національних запитах громадян, а не була б нав'язаною зверху будь-яким суб'єктом національного будівництва. Уважаємо, що перспективи подальших досліджень з означеної проблематики полягають у розширенні наукового складника історичної пам'яті з метою формування в суспільства раціональних, десакралізованих знань та уявлень, що справді сприятиме органічним, несуперечливим ідентифікаційним процесам в Україні.

Rudenko Yu. Integration potential of historical memory in the context of formation consolidation model of national identity

The article is devoted to the formation of national identity through the prism of the integrating potential of historical memory. The concept of "historical memory" and its types are defined. Among the latter: direct, scientific, mythological and permanent. Emphasis is placed on the fact that scientific historical memory has a significant impact on the mass consciousness of citizens. However, in order to integrate society, scientists must adopt an "averaged" model. The close connection between historical memory and national identity is recognized. The position of special significance of historical memory for the Ukrainian community, which has long been formed as "cultural" and not "state", is defended.

Emphasis is placed on the fact that in order for historical memory to perform an integrative function in the formation of national identity, it is necessary that the culture of meaning-making ethnos (Ukrainian) did not absorb the culture of other ethnic groups, but became a consolidating nucleus that preserves internal unity.

Among the historical factors that play an important role in the formation of national identity are "memory of the place" or "place of memory", general historical tragedies and victories, the pantheon of national heroes and more.

It is argued that the current state of historical memory in Ukraine can be described as a crisis in which different versions coexist and sometimes contradict, which may indicate that historical memory in certain circumstances may perform a disintegrating function. Civil society is the main entity that can overcome this fragmentation. Because only civil society is able to form a serious social demand that will reflect its essential national needs. It is noted that if the formation of a consolidating model of national identity is assigned exclusively to the state, then we remain in statist and post-authoritarian rhetoric. It is argued that the process of forming a national identity through the prism of historical memory should at least be counterintuitive: between the state and civil society.

Key words: historical memory, national identity, integration potential, civil society, national heroes.

Література:

1. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
2. Halbwachs M. On collective memory. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1992. 235 p.
3. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
4. Полянський В.С. Историческая память в этническом самосознании народов. *Социс*. 1999. № 3. С. 11–20.
5. Дробижева Л.М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов. *Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов*. Москва : Наука, 1990. 246 с.
6. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
7. Дудар В.П. Дудар В.В. Феномен історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. *Національна ідея в духовній культурі України XIX–XX ст.* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Полтава, 1993. С. 25–28.
8. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії : навчальний посібник. Київ : Видавництво Європейського університету, 2005. 422 с.
9. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building. London : Routledge, 1998.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.

11. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
12. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
13. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості. *Стратегічна панорама*. 2004. № 1. С. 84–90.
14. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München, 1992. 344 s.
15. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
16. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
17. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / переклад з польськ. та англ. В. Склокіна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
18. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
19. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
20. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ : Критика, 2004. 330 с.
21. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
22. Nora P. Between Memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations published by University of California Press. Special Issue: Memory and Counter-Memory*. Spring, 1989. № 26. P. 7–24.
23. Томпсон Є. Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм. Київ : Основи, 2006. 368 с.
24. Ятченко В. Боги і люди в Українській казці. Кив : Міленіум, 2009. 152 с.
25. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
26. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
27. Грицак Я. Мій баланс незалежності. *Країна*. 2011. № 33 (84). С. 39–46.
28. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
29. Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації : автореф. дис. ... докт. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2010. 30 с.
30. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політиці. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 180–190.
31. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.